

УДК 378(477)

Тетяна Шарненкова

НЕПЕРЕРВНА ПРОФЕСІЙНА ОСВІТА ВЧИТЕЛЯ В УКРАЇНІ ІІ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Становлення системи неперервної професійної освіти вчителів залишається однією з малодосліджених сторінок історії педагогіки. Вважається, що формування цього напрямку в українській освіті почалося з 60-х рр. ХІХ ст., коли в країні відбулися “великі реформи”: ліквідація кріпацтва, реформи місцевого самоврядування, суду, фінансів, армії й освіти. Розвиток індустріального суспільства в Україні вимагав реформ освіти і якісної підготовки вчительських кадрів.

Людство, як і більшість державницьких, національних спільнот, розв’язуючи нагальні проблеми, не є однорідною масою, йому властиве розмаїття світоглядів, традицій, стилю життя і характеру взаємозв’язків на рівні етносів і полікультурності.

У сучасних умовах розвиток української національної освіти й культури, водночас, як і розв’язання проблем виховання культури міжнаціональних стосунків, вимагають вивчення досвіду минулого. На особливу увагу заслуговує питання національно-культурного й освітнього будівництва у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст.

Важливим завданням реформування системи освіти досліджуваного періоду було забезпечення навчальних закладів педагогічними кадрами й організація їхньої перепідготовки відповідно до нових радянських реалій.

У другій половині ХІХ ст. зросла потреба в короткочасних курсах, де педагоги могли б ознайомлюватися з новаціями у суспільному житті та відкриттями у сфері науки і техніки. 16 березня 1874 р. був виданий спеціальний Циркуляр Міністерства народної освіти про організацію тимчасових педагогічних курсів для вчителів початкової освіти, а 5 серпня 1875 р. – Положення про тимчасові курси для вчителів і вчительок початкових народних училищ. У Циркулярі зазначалося, що метою його запровадження є “поновлення знань учителів і їх удосконалення” [12].

У спеціальному збірнику постанов Міністерства народної освіти йшлося про необхідність створення курсів для вчителів при учительських інститутах, а також передбачалося фінансування педагогів, що відряджалися на ці курси. Для бажаючих навчатися навіть установлювалися цільові стипендії, створювалися сприятливі умови, щоб зацікавити молодих учителів [10, с. 302].

Викликає здивування і той факт, що навіть учителі, які здобували професійну освіту, часто мали “абсолютно незадовільну підготовку до тієї надзвичайно важливої справи народної освіти, яку їм доводиться вносити на своїх плечах” [5, с. 75]. А. Ковальов – автор оглядової статті у журналі “Русская школа” – зазначав, що на перших курсах підвищення кваліфікації в організаторів виникали сумніви не лише щодо належного освітнього рівня вчителів, але і щодо їх профпридатності. Рекомендувалося проводити письмові опитування, де потенційним слухачам необхідно було описати стан школи, методи викладання, які застосовуються ними на уроках, отримане виховання, стаж роботи, величину заробітної плати тощо. Зібраний матеріал мав слугувати основою для розробки лекцій. Курсистам влаштовували практику в гімназіях, де вони знайомилися з новітніми методами роботи [5, с. 76].

Проте навіть такий серйозний підхід не гарантував одразу ж якісних результатів. У повітових школах відчувалася постійна нестача кваліфікованих педагогічних кадрів. Серед основних причин подібної ситуації можна виділити низький рівень оплати праці вчителів; брак нормального житла; незадовільні соціально-побутові умови; постійний тиск із боку керівництва.

Необхідність запровадження вчительських курсів була зумовлена потребою в поновленні знань, поширенні передових методичних напрацювань, оволодінні найкращими практичними навичками викладання предметів. Після завершення курсів здавалися письмовий та усний звіти про виконану роботу. Тобто потрібно було витримати іспит перед спеціальною комісією. Ті вчителі, які успішно його склали, отримували, сплативши в казну 4 крб. 50 коп., свідоцтво встановленого зразка. Учителів, які під час навчання виявили кращі знання і сумлінність, могли звільняти від підсумкового іспиту [2, с. 111].

Згідно з Правилами 1875 р., вчителі, які хотіли відвідувати курси, мали подати заявку у відповідні керівні органи освіти не пізніше, ніж за три місяці до початку занять. Обов’язково передбачалося, що курси працюватимуть лише впродовж літніх канікул 4–6 тижнів.

Лекторами чи організаторами практичних занять мали виступати відомі вчителі, науковці, професура, представники керівних органів освіти. Окрім коштів органів місцевого самоврядування, до фінансування курсів залучалися спонсорські внески [3, с. 166].

Відвідувачі перших курсів зауважували їх певні недоліки, а саме: відсутність вікової диференціації слухачів (молодим учителям було нецікаво слухати лекції аналогічного змісту з університетськими); недостатньо враховувався рівень педагогічного досвіду курсистів

(іноді на практичні заняття виносилися методики, давно відомі переважній більшості); нераціональна часова організація (лекції проводилися у другій половині дня, ранкові години залишалися вільними).

Утім, архівні матеріали свідчать про те, що інтерес учительства до системи підвищення кваліфікації з часом постійно зростав. На різних літніх курсах, у тому числі влаштованих управлінням Київського навчального округу, одночасно перебували від 300 до 500 учителів різних предметів. Причому велика кількість слухачів власним коштом сплачувала витрати на дорогу і перебування на курсах. Ті, хто мав бути зарахованим до складу курсистів, проходили відповідне письмове опитування – тестування. Якщо виявлені знання видавалися організаторам недостатніми, то вчителю без компенсації матеріальних витрат відправлялися додому.

У зв'язку з розпорошеністю архівних матеріалів досить складно відтворити цілісну картину підвищення кваліфікації вчительського загалу кінця XIX – початку XX ст. Курси проводилися при різноманітних навчальних закладах, бібліотеках і музеях. Одними з найбільш знакових стали літні курси 1913 р. при Педагогічному музеї.

Установчі документи обов'язково затверджувалися керівними органами. Відповідно до Циркуляру Міністерства народної освіти від 1913 р., при Педагогічному музеї імені цесаревича Олексія Київським навчальним округом у червні 1913 р. проводилися курси для народних учителів. Урізноманітнення предметів і ускладнення практикумів свідчить про значне підвищення загальноосвітнього рівня вчительської аудиторії тимчасових курсів, про зростання їх професійних умінь і навичок, про посилення інтересу до новітніх досягнень як у педагогічній галузі, так і щодо практичного застосування результатів НТР. Звичайно, столичні курси були у значно кращих умовах, оскільки мали можливість залучати широке коло лекторів, вільно використовувати освітні установи [1, с. 82]. Але особливістю курсів на Україні було ставлення їх учасників до національного питання.

Перша світова війна й особливо революція 1917–1919 рр. мали значний вплив на розвиток освітянської справи. Проте навіть у складних умовах ведення бойових дій, економічної нестабільності та політичних катаклізмів Центральна Рада, Гетьманат Скоропадського та Директорія УНР зуміли організувати майже 100% підвищення кваліфікації всіх учителів українських шкіл і шкіл національних меншин, зокрема польських та єврейських. Революція, окрім загострення суспільно-політичної ситуації, привела до зростання кількості національних шкіл. Відповідно зростала необхідність не лише у професійно підготовлених, але й національно свідомих педагогічних кадрах. Перед Відділом підготовки учителів було по-

ставлено два завдання: дати новій школі нового вчителя та забезпечити заклади освіти необхідною кількістю кваліфікованих педагогів [9, с. 152].

За роки революції та громадянської війни вчительські кадри були розпорошені. Економічні негаразди і голод змушували педагогів залишати навчальні заклади і влаштовуватися службовцями у різноманітні установи.

Тому вже у 1920 р. Народний комісаріат освіти України розгорнув роботу щодо збереження вчительських кадрів і працевлаштування їх у мережі закладів соціального виховання, що швидко розширювалася. У лютому 1921 р. була прийнята постанова “Про облік культурно-освітніх працівників”, що передбачала проведення обліку педагогів дошкільних і позашкільних закладів, а також учителів загальноосвітніх шкіл.

Підготовка педагогічних кадрів для молодшого концентру політехнічної школи національних меншин, для дошкільних установ, масової позашкільної роботи серед дітей здійснювалась у системі Народного Комісаріату Освіти України головним чином педагогічними технікумами.

Проте мережа національних закладів для польської, німецької й інших національностей була недостатньо поширена. Лише в 1933 р. національних меншин педагогічні технікуми одержали стабільні навчальні плани та програми, але питання забезпечення національних педтехнікумів програми з рідної мови і літератури надалі вирішувалося частково.

Виникала потреба у більш кваліфікованих кадрах, які повинні були замінити тих, що не здібні як слід виховувати молоде покоління в дусі поваги і толерантного ставлення до представників інших національностей.

Нестача в національних педкадрах сталася тому, що процес організації національних педагогічних технікумів йшов нерівномірно з розвитком мережі шкіл окремих національних меншин.

Також НКО змушений був вживати заходів щодо підготовки вчителів ще й лінією курсів підготовки вчителів – річних і навіть коротших.

Внаслідок недовиконання планів підготовки вчителів, особливо польських і німецьких, стався дефіцит у національних педагогічних кадрах.

Питання підвищення авторитету вчителя ставало однією з основних освітніх проблем. Революційні зміни в країні дещо доповнювали і навіть змінювали обов’язки вчителя.

Так, у Житомирському повіті, щоб відібрати кадри, здатні впроваджувати ідеї нової трудової школи, у вересні – жовтні 1921 р. створено комісію для перегляду складу вчителів. Як наслідок роботи комісії у 1921 р. 87 учителів Житомирського повіту, тобто 15% від загального вчительського складу, остаточно були усунуті від педагогічної праці [4]. Тих учителів, котрі були допущені до педагогічної діяльності, потрібно було, так би мовити, “ідейно

загартувати”, готуючи до виконання нової місії. Першим кроком планової ідеологізації вчительства мали стати заходи, спрямовані на перепідготовку і підвищення кваліфікації педагогічного персоналу. Народний комісаріат освіти вважав цю справу одним із стратегічних напрямів у забезпеченні навчальних закладів кваліфікованими педагогічними кадрами [8].

Водночас з'явилась і така форма перепідготовки вчителів, як самокурси. В основу цієї форми закладалася нова методика самостійного набуття знань, необхідних для здійснення навчального процесу за спеціально розробленим і затвердженим індивідуальним планом. Найбільш популярними були короткотривалі курси, що проводилися переважно влітку. Сюди скеровували молодих педагогів, які ще не мали необхідного педагогічного досвіду.

Головним завданням перед керівництвом НКО стояла перепідготовка педагогічних кадрів, яка була спрямована так само на вдосконалення їхньої педагогічної майстерності, засвоєння нових методик навчання, підвищення загальноосвітнього рівня вчителів. Разом із тим ідеологічні аспекти навчання систематично вкраплювались у педагогіку і методику навчального процесу як невід'ємна складова державної освітньої політики.

Але коли такі причини вимагали перепідготувати вчителів загалом, то ще складніші обставини зумовлювали справу перекваліфікації серед педагогічного персоналу національних шкіл. “Завдання партії полягає в тому, щоб допомогти трудовим масам народів не великоросів наздогнати центральну Росію, що пішла вперед, допомогти їм: а) розвинути й укріпити у себе радянську державність у формах, відповідних національно-побутовим умовам цих народностей; б) розвинути й укріпити у себе, що діють на рідній мові, суд, адміністрацію, органи господарства, органи влади, складені з людей місцевих, знаючих побут і психологію місцевого населення; в) розвинути у себе школу, театр, клубну справу і взагалі культурно-просвітницькі установи на рідній мові; г) поставити і розвинути широку мережу курсів і шкіл як освітнього, так і професійно-технічного характеру на рідній мові” [11, с. 80].

На початку 20-х років ХХ ст. рівень роботи з багатонаціональним контингентом у школі був низьким. Це і не дивно. В основному вчителями у школі були молоді інтелігенти відповідної національної меншини, що закінчили у кращому випадку середню школу. Значна ж частина педагогічного персоналу – це молоді робітники або робітниці, які пробули три або шість місяців на короткотермінових курсах соцвиху [6, с. 50].

Отже, зрозуміло, чому перепідготовці вчителів, зайнятих у справі виховання культури міжнаціональних стосунків учнівської молоді, приділяли важливе значення.

Перший рік перепідготовки відбувався під знаком засвоєння основних політичних знань, основ марксизму та ленінізму. Оскільки завдання на цьому етапі були однакові, то перепідготовка вчительства провадилася на загальних курсах, у загальних гуртках, колективах і семінарах.

У 1924 р. створювалися бюро з перепідготовки вчителів у центрі, губерніях і округах. Поряд із перепідготовкою вчителів українських і російських шкіл Народний комісаріат освіти здійснював роботу з перепідготовки вчителів для національних шкіл: єврейських, німецьких, польських, болгарських та ін. Впродовж 1924–1925 рр., як зазначено у звітах Волинської окружної інспектури народної освіти, організовано і проведено 4 конференції національних робітників: польських (1), єврейських (2), німецьких (1) [4]. До порядку денного конференцій включалися різні питання, а саме: міжнародне становище, дитячий рух, звіти губернських та окружних інспекторів і, нарешті, питання про перепідготовку педагогів для національних шкіл.

У 1925-1926 рр. перепідготовка вчителів для національних шкіл здійснювалася завдяки діяльності 26-денних курсів.

Маючи на увазі необхідність довести якість роботи культосвітніх установ національних меншин до рівня загальних і виконання постанови Малої Президії ВУЦВКу з дня 10 серпня б. р. (протокол № 126/268), Наркомосвіта запропонувала вжити належних заходів для підвищення кваліфікації вчительства та політосвітніх робітників національних меншин, зокрема польських, шляхом місцевих курсів перепідготовки, посилення робітників національних меншин на центральні курси, а також забезпечення їх методичною літературою мовами національних меншин. Особливо зверталась увага на необхідність зміцнити політосвітню роботу з національними меншинами через підвищення матеріальної бази хат-читалень та їхнє забезпечення мінімальною кількістю штатних робітників [7, с. 40].

Отже, у другій половині XIX – першій третині XX ст. було здійснено значну роботу з організації діяльності всеукраїнських, окружних та районних курсів підвищення кваліфікації вчителів для українських і національних шкіл. Найхарактернішою ознакою цього напрямку педагогічної освіти можна вважати те, що значна увага приділялася не професійній підготовці вчителів, а підвищенню їхньої політичної свідомості. Саме цей факт більшість дослідників вважають однією з причин низької ефективності педагогічних курсів. Питання співвідношення національного і політичного, раціонального й ідеологічного постійно домінувало при вирішенні питань кадрових призначень в освітніх закладах.

Історія становлення системи неперервної професійної освіти вчителів в Україні досить складна, сповнена суперечностей, злетів і втрат, як і іс-

торія української державності. Проте, виявлені нами матеріали свідчать про зацікавленість педагогів України в підвищенні власної кваліфікації, їх плідну співпрацю з ентузіастами освітянського руху, бажання займатися самоосвітою. Отже, професійна самоосвіта вчителя в Україні має глибоке коріння і заслуговує на подальше дослідження.

Посилання:

1. *Борзов А.* Географія на летних учительских курсах / *А. Борзов* // Вестник воспитания. — 1914. — Январь. — С. 82.
2. Журнал Министерства народного просвещения. — С.-Пб., 1874. — Сентябрь. — 843 с.
3. Журнал Министерства народного просвещения. — С.-Пб., 1875. — Октябрь. — 925 с.
4. Звіт Волинської окружної інспектури народної освіти про стан культурно-просвітницької роботи в окрузі // ДАЖО. — Ф. Р-266. — Оп. 1. — Спр. 20. — Арк. 24.
5. *Ковалев А. А.* Очерк возникновения и развития учительских курсов и съездов в России / *А. А. Ковалев* // Русская школа. — 1905. — № 12. — С. 75.
6. *Макогон А.* Перепідготування вчителства нацменшостей // Робітник освіти. — 1925. — № 3. — С. 50—52.
7. Про забезпечення установ Нацмену кваліфікованим педперсоналом та матеріальне їх забезпечення. 15 вересня 1926 року № 49801/км 13 // Бюлетень НКО України. — 1926. — № 13. — С. 40.
8. Про підготовку педагогічних кадрів. — Із резолюції з'їзду (копія) // Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). — Ф. Р-2594. — Оп. 1. — Спр. 119. — Арк. 21—22.
9. Проект влаштування на Україні літніх курсів для вчителів єдиної трудової школи // Шкільна хроніка. — 1919. — № 4. — С. 152—154.
10. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Алфавитный указатель. 1801 – 1881. — С.-Пб., 1888. — VI с.; 570 стб.
11. *Тахо-Годи А.* Подготовка вузовских кадров нацмен // Революция и национальности. — 1930. — № 6. — С. 80—87.
12. *Фальборк Г.* Настольная книга по народному образованию / *Г. Фальборк*. — Т. 2. — С.-Пб., 1901. — 1538 с.

References (transliterated and translated):

1. *Borzov A.* Geografyia na letnih uchitel'skih kursah (Geography at the teacher's summer courses). // Bulletin of Education, 1914 January. P. 82.
2. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveschenija (Journal of the Ministry of People's Education). St.-Petersburg, 1874 September. 843 p.
3. Zhurnal Mynysterstva narodnogo prosvescheniya (Journal of the Ministry of People's Education). St.-Petersburg, 1875 October. 925 p.
4. Zvit Volynskoi okruzhnoi inspektury narodnoi osvity pro stan kulturno-prosvitnytskoi roboty v okruzi (Report of Volyn district Inspectorate of People's Education on the state of cultural and educational work in the district). // State Archives of Zhytomyr region — F. R-266. — Op. 1.— Case 20. — P. 24.
5. *Kovalev A. A.* Ocherk vznikhovenija i razvitija uchitel'skih kursov i s'ezdov v Rossii (Essay on the origin and development of teacher's courses and congresses in Russia). // Russian School, 1905. № 12. P. 75.
6. *Makohon A.* Perepidhotuvannia vchytelstva natsmenshostei (Re-training of national minorities' teachers). // Worker of Education, 1925. № 3. P. 50—52.

7. Pro zabezpechennia ustanov Natsmenu kvalifikovanyym pedpersonalom ta materialne yikh zabezpechennia. 15 veresnia 1926 roku № 49801/km 13 (On ensuring institutions of National Minorities by qualified teaching staff and their financial security. September 15, 1926 No. 49801/km 13). // Bulletin of People's Commissariat of Education of Ukraine, 1926. № 13. P. 40.
8. Pro pidhotovku pedahohichnykh kadriv. – Iz rezoliutsii zizdu (kopiia) (On the preparation of teachers. – From the Congress resolution (copy) // State Archives of Zhytomyr region. — F. R-2594. — Op. 1. — Case 119. — P. 21—22.
9. Proekt vlashtuvannia na Ukraini litnikh kursiv dlia vchyteliv yedynoi trudovoi shkoly (Project of organizing summer courses for teachers of unified labor school in Ukraine). // School News, 1919. № 4. P. 152—154.
10. Sbornik postanovlenij po Ministerstvu narodnogo prosveschenija. Alfavitnyi ukazatel'. 1801 – 1881 (Collection of resolutions of the Ministry of People's Education. Index. 1801 – 1881). St.-Petersburg, 1888. VI p.; 570 col.
11. *Taho-Godi A.* Podgotovka vuzovskih kadrov natsmen (Preparation of university staff of national minorities). // Revolution and Nationality, 1930. № 6. P. 80—87.
12. *Fal'born G.* Nastol'naja kniga po narodnomu obrazovaniju (Handbook for Public Education). Vol. 2. St.-Petersburg, 1901. 1538 p.

Стаття надійшла до редакції 17.05.2014

Т. Шарненко

Непрерывное профессиональное образование учителя в Украине II половины XIX в. – первой трети XX в.

В статье проанализированы особенности организации непрерывного профессионального образования учителей украинских и национальных школ Украины второй половины XIX – первой трети XX века. Акцентировано внимание на деятельности всеукраинских, окружных и районных курсов повышения квалификации учителей. Обосновано, что формирование системы непрерывного профессионального образования учителей началось с 60-х годов XIX в., когда в стране произошли большие реформы: ликвидация крепостного права, реформы местного самоуправления, суда, финансов, армии и образования. Доказана необходимость введения учительских курсов, которые были обусловлены потребностью восстановления знаний, распространения передовых методических наработок, овладении лучшими навыками преподавания предметов. Представлен ряд архивных материалов, которые свидетельствуют о том, что интерес учительства к системе повышения квалификации со временем постоянно рос. Исследованы наиболее характерные признаки непрерывного профессионального образования. Доказано, что вопрос соотношения национального и политического, рационального и идеологического постоянно доминировал при решении вопросов кадровых назначений в образовательных учреждениях.

Ключевые слова: учитель, непрерывное профессиональное образование, самообразование, курсы повышения квалификации, самокурсы, переквалификация, педагогические кадры, национальные школы, профессиональная подготовка, национальные меньшины.

T. Sharnenkova

Teachers' Continuous Professional Education in Ukraine in the second half of the 19th – the first third of the 20th centuries

This paper analyzes the features of the organization of teachers' continuous professional education and Ukrainian national schools in the second half of the 19th - the first third of the 20th centuries. The attention is focused on the activities of national, district and regional training courses for teachers. The author proves that the formation of teachers' continuous professional education started the 1860s,

when there were major reforms: the elimination of serfdom; reforms of local governments, courts, finance, military, and education. The necessity of introducing teaching courses was caused by the need for renewal of knowledge, the dissemination of advanced methodological developments, and mastering the best practical skills of teaching. The article presents a number of archival materials indicating that the teachers' interest in the system of re-training was eventually growing. The most characteristic features of continuous professional education are investigated. It is proved that the relationship between the national and political, rational and ideological always prevailed in the matters of appointments in educational institutions.

Key words: teacher, continuous professional training, self-education, refresher courses, self-courses, rehabilitation, teaching staff, national schools, professional training, national minorities.

Рецензент – доктор педагогічних наук,
професор О. А. Дубасенюк